

Kova su sionizmu ir žydų emigracijos ribojimas 1953-1989 m.

*Kada nors tos peticijos bus tyrinėjamos.
Įsivaizduokime: „Nagrinėjant Skundą Nr. 89
TSRS Ministrų Tarybos Pirmininkui nustatyta...“
(Iš pokalbio Plavinių šeimoje. XX a. aštuntasis
dešimtmetis)*

1. Įžanga

Antisizionizmo kryptingumas: antisemitizmas(tradicinis) ir konfrontacija su kapitalistiniu pasauliu
Į pavadinimą iškeltos kovos su sionizmu ir žydų emigracijos sąvokos tarpusavyje susietos tik iš dalies. Kova prieš sionizmą buvo bendros antisemitinės sovietų politikos dalis, o žydų emigracijos ribojimas sudarė bendro sovietų draudimo emigruoti dalį. Todėl šio tyrimo kontekstu kova prieš sionizmą turėtų būti analizuojama kaip įrankis žydams diskriminuoti Sovietų Sąjungoje. Sieti žydų emigraciją vienareikšmiškai su išvykimu į Palestiną, vėliau į Izraelį buvo vienas iš sovietų propagandos nusistatymų ribojant apskritai emigraciją iš Sovietų šalies. Tenka pažymėti, kad tiek sionizmas, tiek emigracija, dėl jų turinio imlumo ir kraštutinio šališko interpretavimo tapo tais taikikliais, į kuriuos smigdavo daugiausia ideologinių iečių. Mirus I.Stalinui ir pasikeitus vidaus politikai, sovietų vyriausybė ir KGB ėmė keisti ir kitaminčių persekiojimą, daugiau dėmesio skirdami psichologiniam, moraliniam spaudimui.(neigiamiems atsakymams argumentuoti surandant įvairiausių motyvų, reikalaujant tėvų sutikimo ir pan. arba nustatant mokestį už įgytą išsilavinimą).

2.Darbo aktualumas

Praėjus pusei amžiaus žydų repatriaciją kartais imama vertinti vienareikšmiškai: **išvyko**. Tiek patiems išeiviams, tiek tebegyvenantiems Lietuvoje tie tolimi įvykiai neatrodo itin svarbūs tikriausiai dėl jų masinio pobūdžio: **taip buvo visiems**. Todėl svarbu išanalizuoti bendrą su emigracija susietą situaciją, kai norėjusiems išvykti tekdavo rimtai pasverti visus „už“ ir „prieš“. „Už“ reiškė perspektyvą kurtis istorinėje tėvynėje, užtikrintą vaikų ateitį, perbūvį „Prieš“ reiškė netekti darbo, galimybės siekti karjeros ne tik sau, bet ir vaikams, patekti į KGB sekamų asmenų sąrašus.

3.Išskirtinis sovietų požiūris į emigraciją.

Sovietų istoriografijoje emigracijos sąvoka tradiciškai vartojama apdairiai arba aiškiai neigiamu kontekstu. Dedant patį terminą į enciklopedijas bei žinynus, duomenų apie emigraciją iš SSRS nebūdavo teikiama. 1978 m. išleistame „Didžiosios tarybinės enciklopedijos“(Большая Советская Энциклопедия) 30 tome atskiro emigracijos sąvokai skirto straipsnio nerandame, o straipsnio „Gyventojų emigracija“ («Эмиграция населения») temai iliustruoti pateikiama žinių apie emigravimą: „išvykimas iš Vakarų Europos šalių į JAV, Kanadą, Australiją ir kt. <...> ir pigios darbo jėgos srautas iš besivystančių šalių“[1] „Tarybų Lietuvos enciklopedijos“ pateikiami emigracijos iš Lietuvos duomenys baigiami 1944 metais, be to pabrėžiama, kad „<...> dalis tų 60 000 pasitraukusių, arba hitlerininkų išvarytų gyventojų – buvę buržuaziniai nacionalistai, bendradarbiavę su hitleriniais okupantais“ [2].

4. **Darbo tikslai.** Atskleisti istorinę situaciją, pabrėžiant jos unikalumą (kitose šalyse, tame tarpe ir liaudies demokratijos respublikose emigracija buvo legali). Pabrėžti neigiamas tos politikos pasekmes: įsigalėjęs įtarumas, uždarumas, faktų nuslėpimas, tam tikras veidmainiavimas (kreipdamiesi dėl leidimo repatriuoti, visi nurodydavo kaip priežastį šeimų susivienijimą, net ir neturėdami giminių, gaudavo fiktyvų iškvietimą).

Lietuviškoje historiografijoje išeivijos problemai yra skirta nemažai dėmesio, nagrinėjami gan įvairūs **lietuvių emigracijos** aspektai, tačiau liko beveik visai netyrinėta **žydų emigracijos** problema. Įvairūs žydų siekio išvykti iš SSRS ir tuo pačiu iš Lietuvos aspektai paliesti daugiausiai neoficialiuose šaltiniuose: laiškuose, nepublikuotuose straipsniuose, peticijose, bado akcijų šūkiuose, žydų disidentų kalbose mitingų metu ir kituose.. Kai kurie autoriai pažymi ne itin aktyvų Lietuvos žydų dalyvavimą bendrame Lietuvos disidentų judėjime, jų individualią motyvaciją [3], kas yra teisinga ir verčia galvoti, jog šiam fenomenui nagrinėti prireiktų atskiro tyrimo. Objektivus istorinis **sionizmo** termino atskleidimas būtų viena iš šio skirsnio da

Taip pat negausūs yra šiai temai skirti šaltiniai lietuvių kalba. Iš sionizmui skirtų veikalų reikia pažymėti rimtą, turiningą dr. Eglės Bendikaitės monografiją ***Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*** [4], kuri tiek specialistams istorikams, tiek kitiems, mažiau informuotiems skaitytojams pateikia objektyvių žinių apie Lietuvoje veikusias gausias šio pliuralistinio sąjūdžio organizacijas. Autorė savo darbą baigia ties 1940 m., kas dėsninga, kadangi, Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, anksčiau legaliai veikusios sionistinės organizacijos buvo uždraustos, o sionistiniai veikėjai suimti ir įkalinti arba ištremti kartu su visu 1941 m. birželio 14 d. tremtinių srautu.

Kiti šaltiniai pristatomi keliais stambesniais (knygų ar brošiūrų formato) XX a. aštuntojo-devintojo dešimtmečių leidiniais, taip pat to paties laikotarpio laikraščių straipsniais, veikiausiai priskirtiniais prie „antišaltinių“ dėl jų tendencingo temos pateikimo sionizmą diskredituojančiu aspektu, apsunkinančiu temos suvokimą [5].

Glaustai pateikiamos informacijos, sionistinio sąjūdžio partijų klasifikacijos žinių randame Dovo Levino veikalė *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, prancūzų istoriko H. Minczeles ir žurnalisto Yves Plasseraud parengtame apžvalginio pobūdžio rinkinyje *Lietuvos žydai 1918-1944*, taip pat lietuvių istorikų A. Eidinto ir L. Truskos veikaluose, M. Šubo straipsnyje *Sionistų sąjūdis Lietuvoje* [6]. Komentuojamais dokumentais paremtas skyrelis šia tema įdėtas į

S. Atamuko istorinio eseistinio pobūdžio veikalą *Lietuvos žydų kelias nuo IV a. iki XX a. pradžios* [7], kurio faktinė medžiaga bei archyvinių dokumentų nuorodos yra naudingi busimam tyrinėtojiui, tačiau pasitaikantys nutylėjimai ir autoriaus vertinimai sudaro kliūčių sukuriant bendrą reiškinių vaizdą*, kas dar kartą verčia manyti, jog tema reikalauja kruopštaus, nešališko tyrimo, pateikiant kuo daugiau autentiškos archyvinės medžiagos, kuri leis skaitytojams susidaryti aiškesnę nuomonę apie netolimos praeities įvykius. Vertėtų išanalizuoti neigiamus atsakymus norėjusiems išvykti, ne visi jie buvo teikiami raštu, ne visi buvo motyvuojami, o ir motyvai ne visada atitikdavo tikrovę. Busimo tyrimo autoriaus laukia darbas klasifikuojant atsakymus, analizuojant negavusių leidimo žmonių veiksmus, jų aktyvumą, dalyvavimą bendrame disidentų sąjūdyje, arba atvirkščiai, pasyvią poziciją, permainų laukimą. Iš esmės tai netyrinėta, visai nežymiai paliesta tema.

5. Darbo uždaviniai.

Apžvelgti pokario žydų situaciją (neigiamas požiūris į išgyvenusius Holokaustą, buvusių getų ir koncentracijos stovyklų kalinių padėtis).

* Smulkiai atpasakodamas 1968 m. sukurto ir į užsienį persiųsto „26 laiško“ turinį autorius pateikia jį kaip kovos už teisę išvykti pavyzdį, tačiau apibūdina dokumentą kaip anoniminių, nors galima neabejoti, kad laišką parengęs asmuo autoriui yra žinomas. Beje, ši servilinių laišką organizavęs žurnalistas Zacharija Česno to neslepia ir gan detalčiai aprašo neseniai išleistoje knygoje „Visos upės įteka į Jordaną“ [8]

Įsitvirtinusių aukštuosiuose postuose atsargumas, tendencija slėpti žydiškumą.
Nenoras suartėti su lietuvių rezistencija – atskleisti istorines ir situacines prielaidas.
Žydų lojalumas – jo istorinės prielaidos ir pasekmės XX a. 6-8 dešimtmečiais..

Kalbant apie žydų emigracijos ribojimą reikėtų pabrėžti ypatingas, šimtmečiais ją komplikavusias sąlygas Rusijoje, Sovietų Sąjungoje, vėliau į jos sudėtį įstumtoje Lietuvoje. Pažymėtinas esminis skirtumas vertinant emigraciją Sovietų Sąjungoje ir nepriklausomoje Lietuvoje.

Lietuvoje XX a. pradžioje emigracija buvo suvokiama kaip laisvo, tačiau skausmingo apsisprendimo veiksmas: teko palikti gimtinę, išsiskirti su šeima, pradėti naują gyvenimą nepažįstamoje aplinkoje, dažniausiai neturint jokių garantijų. Rusijoje gi draudimas išvykti iš šalies buvo istoriškai įsigalėjęs, nes šalyje niekada neegzistavęs juridinis emigracijos pagrindas ¹, kai Lietuvos gyventojams, dar neseniai, tarpukariu neturėjusiems jokių ribojimų vykstant į užsienį studijuoti arba nuolat gyventi, situacijai iš esmės pasikeitus II pasaulinio karo išvakarėse., tai buvo staigi neigiama naujybė. Smerkiantis emigraciją vertinimas, sovietų valdžios paveldėtas iš imperinės Rusijos [9] ir primestas okupuotų Baltijos šalių gyventojams, anaipol ne iškart buvo jų perprastas, ypač, kai pradėta įtikinėti, jog palikti Tėvynę yra išdavystė, o palikusiam ją buvo taikoma netgi mirties bausmė (RFSR Baudžiamojo kodekso 58 straipsnis) [10].

„Stalino saulės“ apakinti kovos prieš „buržuazinę“ nepriklausomos Lietuvos santvarką apologetai komunistai siekdami įsteigti Lietuvoje socialistinį režimą ignoravo tokį akivaizdų faktą, kad Sovietų Sąjungos Konstitucijoje (1936 m.) šalia žmogaus teisių (į gyvybę, darbą, būstą, poilsį, išsilavinimą ir kt.) nebuvo skelbiama teisė laisvai judėti tiek šalyje, tiek už jos ribų. 1940 m. Lietuvoje įsigalėjus sovietų santvarkai, panašios (veidrodinės) taisyklės įsigaliojo ir prie Sovietų sąjungos prijungtos Lietuvos SSR konstitucijoje. Galimybės sugrįžti į Vakarų neteko daugelis užsienyje apsigyvenusių Lietuvos piliečių, 1940 m. apsilankiusių pas tėvus vasaros atostogų metu arba laikinai apsistojusių Lietuvoje. Dar skaudžiai ši staigi permaina palietė 1939-1940 m. Lietuvą pasiekusius II pasaulinio karo pabėgėlius iš nacių okupuotos Lenkijos, taip pat nacių režimo persekiojamus žydus iš Vokietijos, Austrijos bei Čekijos, tikėjusius per Lietuvą pasiekti Palestiną.. Apytikriais duomenimis, tokių asmenų 1940 m vasarą Lietuvoje buvo arti 10 tūkstančių. [11]. Kai kuriems jų pavyko geranoriškai padedant Japonijos konsului Čijune Sugiharai, gauti tranzitines Japonijos vizas, taip pat tarpininkaujant Sovietų konsulatui, išvykti iš Lietuvos ir per SSRS teritoriją nusigauti iki Tolimųjų Rytų, iš kur ilgas ir pavojingas kelias vedė į Pažadėtąją žemę, tuomet Anglijos mandatinę teritoriją [12].

Karo pabėgėliai – sionistinių organizacijų nariai arba vadovai (M. Bėginas, R. Rubiņšteinas, kt.) su kitais naujai valdžiai nepageidaujamais asmenimis kaip „liaudies priešai“ pateko į suimti numatytų piliečių sąrašus ir, kartu su kitais „socialiai pavojingais elementais“ buvo gyvuliniais vagonais išgabenti į Sibiro platybes. Kiti, po savaitės įžengus vermachto daliniams, buvo kartu su vietos žydais suvaryti į greitai įsteigtus getus.

Per 1941-1944 m. nacių okupaciją Lietuvos žydų bendruomenė neteko 95 procentų savo narių. Vien liūdnai pagarsėjęs ciniškas žydų sušaudymams Lietuvoje vadovavusio operatyvinio būrio 3A štandartenfiurerio K. Jägerio raportas reicho vadovybei [13] skelbia nacių baudėjų ir

¹ Pirmuoju rusų politiniu emigrantu laikytinas 1573 m. iš Ivano Rūsčiojo valdomos Rusijos pabėgęs į Lietuvą caro oponentas kunigaikštis Andrejus Kurbskis.

lietuvių ypatingųjų būrių bei savisaugos batalionų aukų skaičių: 137 261 žydas, tačiau tikras nužudytųjų ir žuvusiųjų skaičius yra didesnis ²

Buvę getų kaliniai, likvidavus Vilniaus ir Kauno getus išgabenti į koncentracijos stovyklas, per stebuklą atlaikę „mirties žygius“, išlaisvinti antinacinės koalicijos kariuomenės sovietų dalinių, buvo uždaromi patikrinimo filtracijos stovyklose (ФПЛ – фильтрационно-проверочные лагеря), po to turėjo būti priverstinai deportuojami į Sovietų Sąjungą, kaip to reikalavo Jaltos konferencijos susitarimas dėl karo belaisvių bei perkeltųjų asmenų repatrijavimo. Nepaisant susitarime iškelto reikalavimo netaikyti sankcijų repatrijavusiems, daugelis sugrąžintų į SSRS buvusių piliečių patyrė nemažai smurto, patyčių bei teisių apribojimų (sunkumai įsidarbinant, apsirūpinant būstu ir t.t.). Nemažai buvo nuteisti kalėti GULAGE arba perkelti (ištremti) į tolimuosius SSRS rajonus. Panašus likimas būtų laukęs ir sovietų Lietuvos piliečių, tačiau Vakarų valstybių okupacinės valdžios organai susitarimą taikė tik vadinamiems „rytiečiams“, t.y. teritorijų, SSRS sudėtyje buvusių iki 1939 m. rugsėjo 1 d. gyventojams, todėl Vakarų sąjungininkų išlaisvinti koncentracijos stovyklų kaliniai turėjo teisę pasilikti Vakaruose, tačiau išgelbėtiems Raudonosios armijos kaliniam, vengiant priverstinės repatriacijos, reikėjo dėti nemažai pastangų [14]. Daugelis buvusių Lietuvos gyventojų žydų repatriacijos nevengė, tikėdamiesi rasti Lietuvoje likusių giminių ar bent sužinoti apie juos ištikusį likimą. Tačiau sugrįžę į Lietuvą ir dažniausiai neradę nieko iš artimųjų, buvę KZ kaliniai patirdavo nemažai apribojimų ir atviro nepasitikėjimo apraiškų. Yra žinoma atvejų, kai tokie žmonės bandė nutylėti įkalinimo faktą, stengėsi pašalinti ištatuiruotą lagerio numerį, visokeriopai nusikratant praeities uždėtos biografijos „dėmės“. Mintys apie emigraciją nebuvo retos tokių diskriminuojamų asmenų planuose.

Apžvelgiant bendrą politinę socialinę situaciją pokario Lietuvoje galima mėginti išskirti pagrindines gyventojų kategorijas ir jų tarpe vyravusiais nuotaikas:

- išgyvenę nacių okupaciją lietuviai, išvengę 1941 m. birželio trėmimų baiminosi galimos naujos represijų bangos;
- lietuviai, kurių giminės buvo pabėgę su besitraukiančia vokiečių kariuomene, bijojo persekiojimų dėl artimųjų dingimo;
- nacių kolaborantai stengėsi nuslėpti savo nusikaltimus bijodami teisėto atpildo;
- išgyvenę getus, netekę artimųjų žydai desperatiškai bandė prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų;
- sugrįžę iš nacių koncentracijos stovyklų ir perėję sovietų filtracijos stovyklas buvę kaliniai nepuoselėjo vilčių tapti visaverčiais visuomenės nariais;
- Vilniaus krašto lenkai nesijautė krašto šeimininkai;
- Kaimo gyventojai, privalėję jiems duotus pasus laikyti kolūkių valdybose, praktiškai neturėjo teisės persikelti gyventi kitur;
- karo atblokti atvykėliai iš Rusijos optimistiškai kūrėsi naujose vietose.

Nėra sunku suprasti, kad daugeliui gyventojų mintis apie emigraciją atrodė logiška ir išganinga, todėl nemažai pokario Lietuvos žmonių ėmė ieškoti galimybių jai realizuoti.

Tačiau legaliai išvykti iš Sovietų Sąjungos iš visų minėtų kategorijų galėjo nebent Vilniaus krašto lenkų arba žydų tautybės piliečiai, kuriems tai daryti leido Lenkijos ir sovietų vyriausybių susitarimas dėl repatriacijos. Teisę vykti kartu su buvusiais Lenkijos piliečiai tiek lenkų tiek žydų tautybių, turėjo jų Sovietų teritorijoje registruotos santuokos sutuoktiniai, pastarųjų tėvai bei vaikai.

² Į „Raportą“ neįtrauktas pirmomis nacių okupacijos dienomis miestų gatvėse bei butuose nužudytų žydų skaičius, susidorojimo prieš įžengiant vermachtui mažųjų miestelių aukos, kai kurių miestelių sušaudyti žydai, taip pat „mirties maršo“ metu žuvusių atgabentų iš getų koncentracijos stovyklų kalinių skaičius.

Lenkų repatriacija vyko keliais etapais: 1944-1945 m. Sovietų Lietuvą paliko 171 000 asmenų, tarp jų 2 284 žydai [15]. Šimtai žydų bandė Sovietų Sąjungą palikti nelegaliai, padedant Europoje veikusiai sionistų organizacijai „Bricha“ („Pabėgimas“). Tokioms akcijoms sužlugdyti buvo organizuojami specialūs KGB ir VRM reidai, provokacijos ir operacijos. Ši veikla, tiek savo tikslais, tiek priemonėmis prisidėjusi prie žmonių įbauginimo, paverčiant juos klusniais sovietiniais pavaldiniais, taip pat reikalauja nuodugnaus tyrimo ir paviešinimo..

Kad ir nespėjusi atsikvošėti po karo baisybių, visuomenė aiškiai įsisąmonino, jog emigracija iš Sovietų Sąjungos uždrausta, todėl buvo žmonių, ryžusių imtis gan drastiškų priemonių, pradedant realiomis arba fiktyviomis santuokomis su lenkais arba bandydami slaptai kirsti Lietuvos sieną, ir baigiant lėktuvų užgrobimais

Penktajame-šeštajame dešimtmečiuose turistinės kelionės Sovietų Sąjungoje dar nebuvo praktikuojamos. Vėliau visuomenė buvo neoficialiai padalinta į „išvažiuojamuosius“ ir „neišvažiuojamuosius“. Pirmajai kategorijai priklausė nomenklatūros darbuotojai, ypatingų nuopelnų režimui turintys komunistai ir teikiantys vilčių nepriekaištingų (pageidaujama proletariškų) biografijų lojalūs piliečiai. „Išvažiuojamiesiems“ vykti į užsienį su turistine grupe buvo leidžiama gavus teigiamą partinės organizacijos ir vietos profsąjungos pirmininko charakteristiką su būtinais trafaretiniais teiginiais: „aktyvus visuomenininkis“, „moraliai stabilus“ ir „politiškai subrendęs“. Reikėjo kelių ranka rašytų autobiografijos egzempliorių, smulkių anketų, kur turėjo būti išvardinti visi artimiausi giminės (sutuoktiniai, tėvai, broliai/seserys, vaikai), nurodant mirusiųjų giminių palaidojimo vietas. Kultūros darbuotojams svarbus buvo specialiosios CK KPL komisijos (ilgametis jos vadovas buvo L. Šepetys) sprendimas leidžiant dalyvauti kelionėje. „Neišvažiuojamiesiems“ buvo patariama susipažinti su neaprepiamomis Sovietų tėvynės platybėmis ir Baikalo ežero grožiu.

Norėjusiems išvykti iš Sovietų Lietuvos „neišvažiuojamiesiems“ etniniams lietuviams tekdavo ryžtis pavojingiems žygiams slapta kertant valstybinę sieną. „Neišvažiuojamieji“ negalėjo tikėtis patekti į užsienį turistų grupes, tačiau kartais pabėgti ryždavosi ir „išvažiuojamieji“, komunistų partijos nariai, žmonės, palikę kaip savotiškus įkaitus sutuoktinius arba vaikus. Tai buvo pavieniai atvejai, kas paaiškinama ne tiek griežta prevencine atranka, ribotomis pabėgimo galimybėmis (vaikščiojimas grupės sudėtyje, atkaklus grupės vadovo arba specialiai paskirto asmens dėmesys), kiek moraliniais įsipareigojimais paliktiems artimiesiems. Jauni jūreiviai kartais bandydavo pabėgti, išplaukę su žvejybiniais laivais, tačiau nuo tokių drastiškų poelgių paprastai atbaidydavo per sudėtingas užsibrėžto tikslo įvykdymas, o ir grėsęs atpildas – už „Tėvynės išdavimą“ buvo baudžiama mirties bausme. Be to, ypatingu atveju būtų galėję prireikti panaudoti ginklą, kas savaiame reiškė per didelę riziką tiek sau, tiek pasipriešinusiems*. Todėl svarbiausiais veiksniais trukdant pabėgti iš SSRS galima įvardinti šeimyninius saitus bei itin sudėtingas pabėgimo sąlygas, kas paaiškina palyginus kuklų pabėgimų bei mėginimų pabėgti skaičių – pagal LYA duomenis, arti 50 atvejų pradedant penktuoju XX a. dešimtmečiu [16].**

Atsisakius prisijungti prie „Maršalo plano“, Sovietų valdžiai, sunkiai besiverčiančiai pokario suirutės, izoliacijos sąlygomis, rūpėjo, siekiant gyventojų lojalumo, rasti veiksmų, užtikrinančių darbo masių palaikymą ir entuziazmą atstatant sugriautą šalį. Todėl didžiulis dėmesys buvo skiriamas psichologiniam žmonių spaudimui, vykdomam prisidengiant patriotiniu auklėjimu.

Patriotinis (ilgainiui pervadintas kariniu patriotiniu) žmonių auklėjimas, tiksliau tariant žmonių apdorėjimas komunistine dvasia, tapo svarbiu sovietinės propagandos įrankiu skiepijant naujas patriotizmo ir Tėvynės meilės sąvokas.

* Tragiškiausiu laikytinas 1970 m. Brazilskų įvykdytas lėktuvo pagrobimas, kurio metu buvo nušauta lėktuvo palydovė N. Kurčėnka.

** Iš tikrųjų pabėgimų galėjo būti daugiau. Penktojo dešimtmečio pabaigoje iš Palangos gyventojų teko girdėti apie kai kurių vietos žvejų pabėgimus laiveliais į Švediją.

Buvo siekiama aprėpti visus gyventojų sluoksnius, įtikinant žmonės, kad Sovietų šalis yra vienintelė pasaulyje, kur žmogus yra laisvas ir laimingas. Tam buvo pajungtos visos įmanomos priemonės pradedant administraciniu lojalių visuomenės nariu skatinimu ir baigiant psichologiniu smurtu, naudojant labiausiai prieinamas, masiškas poveikio priemones kaip kinas, grožinė literatūra, dailė. Nuolat buvo pabrėžiama, kokia tai *plati* šalis, kiek joje glūdi *turtų* ir koks *laimingas* jos žmonių gyvenimas. To buvo siekiama ne tik apdainuojant gimtosios šalies grožį bei politinę santvarką, bet kartu visokeriopai juodinant užsienio šalis. Kaip būdingą ano meto pavyzdį galima paminėti nuotaikingą lyrinę dainą „Skrenda migruojantys paukščiai“ *** Daina įgijo populiarumą dėka ilgesingos melodijos, ryškiai kontrastuojančios su kategorišku deklaratyviu tekstu: „*Nereikia mano Turkijos kranto/ Ir Afrika man svetima*!“ Pagal politizuotą sumanytą sukurtą melodiją turėtų skatinti patriotinius jausmus, tačiau minorinė tonacija ir iškeliaujančių paukščių tema sukeldavo rudeniską maudulį, kas turbūt ir užtikrino dainos populiarumą, jos nepaaiškinamą nostalgiką trauką.

Noras iškelti svetur, nekalbant apie siekimą išvykti nuolat gyventi užsienyje, oficialiai buvo traktuojamas kaip įtartinas arba vienareikšmiškai ydingas, Išvykimas į užsienį pasisvečiuoti ar aplankyti giminių buvo itin retas atvejis, sukeliantis daug kalbų, samprotavimų, dažnai net spėliojimų apie ypatingus vykstančiojo nuopelnus sovietams ir KGB. Turėti giminių užsienyje buvo pavojinga. Todėl žmonės stengdavosi tokią giminystę slėpti, kartais net nutraukti ryšius arba susirašinėti per tarpininkus. Pastarieji paprastai būdavo arba „neturintys ką prarasti“ senyvo amžiaus giminaičiai arba nepuoselėję vilčių kilti karjeros laiptais ar gerinti savo padėtį išvykusiųjų draugai.

1948 m. gegužės 14 d. buvo įkurta Izraelio valstybė, kas neišvengiamai turėjo atsiliiepti sovietų taktikai žydų atžvilgiu.

LSSR žydai, kaip visi Sovietų Sąjungos žmonės apie Izraelio valstybės įkūrimą sužinojo iš oficialių pranešimų. Visomis galimomis represinėmis ir politinėmis priemonėmis buvo slopinami informacijos šaltiniai, kurie galėjo paneigti oficialiai skelbiamas žinias. Pradedant 4-jo dešimtmečio viduriu visą Sovietų Sąjungą buvo apraizgęs tankus radijo trukdymų įrenginių tinklas. Lietuvoje. Iš pradžių užsienio radijo laidų slopinimo įrenginiai veikė tik Vilniuje ir Kaune. Kituose Lietuvos regionuose žmonės be trukdymų dar kurį laiką galėjo girdėti „Amerikos balso“ ir kt. radijo stočių laidas. Žinia apie žydų valstybės steigimą nuskambėjo praėjus vos keliems mėnesiams po žymaus artisto Solomono Michoelso mirties, žiniasklaidos pateiktos kaip nelaimingas atsitikimas, tačiau sklido gandai, kad autoįvykis buvo parengtas KGB, ir įbauginti žydai buvo pasirengę represijoms. Sovietų Sąjunga, balsavusi už 1947 11 29 JTO Generalinės Asamblėjos rezoliuciją, pagal kurią Palestina padalijama į dvi valstybes – žydų ir arabų, pripažinusi Izraelio valstybę 1948 m. gegužės 17 d., praėjus trim dienoms po paskelbimo, šiuo klausimu, kaip beje, daugeliu kitų, eilinį kartą pademonstravo savo dvilypumą, sustiprinus represijas ir žydų diskriminavimą. Buvo prisimintas per karą kiek primirštas sionizmo baubas, tad represijų prieš žydus buvo įnirtingai imtasi visuose gyvenimo baruose.

Lietuvoje persekiojimai buvo nukreipti prieš keliolika tūkstančių žydų, išgyvenusių po beveik visiško buvusios 250-tūkstantinės bendruomenės sunaikinimo nacių okupacijos metais. Didelių pastangų dėka įsteigti internatai žydų našlaičiams buvo likviduoti kaip „neturintys perspektyvos“ [17], uždarytos žydų mokyklos, žydai rašytojai publikuoti savo kūrybos galėjo nebent vieninteliame jidiš kalba Maskvoje leidžiamame žurnale „Sovietiš heimland“ („Tarybinė

*** „Skrenda migruojantys paukščiai/ mėlynėj dangaus tolimoj// Jos skrenda į šiltąjį kraštą/ O aš lieku čia su tavim//“. (žodžiai M. Isakovskio, muz. M. Blanterio, 1949).

tėvynė“). 1949 m. Vilniuje buvo uždarytas entuziastų kultūrininkų prikeltas per nacių okupaciją išgrobstytas Žydų muziejus, taip pat visos vos prieš keletą metų atgijusios kultūros įstaigos. .

Pradedant 1948 metais visoje Sovietų Sąjungoje imta varyti propagandą prieš vadinamuosius „kosmopolitus“. Toks buvo naujas eufemizmas žydams pavadinti, nors pati kosmopolitizmo sąvoka buvo daug senesnė ir anksčiau neturėjusi neigiamos prasmės. Kosmopolitu arba „pasaulio piliečiu“ buvo pasivadinęs Diogenas Sinopietis (4 a. pr. K.), tačiau sovietų ideologai šiam žodžiui suteikė itin smerktiną atspalvį, jį vartodami modifikuotajai „liaudies priešų“ sąvokai atgaivinti, nuteikdami „daugiatautės broliškosios šeimos“ narius prieš „begenčius kosmopolitus“, tai yra prieš žydus.

Marksistinis tautos apibūdinimas aiškiai nurodo, kad žydai nėra tauta. Tautos sąvoka, pagal marksistų teorijas, turėjo atitikti keturis pagrindinius reikalavimus. Tauta (rusų k. *нация*) – yra „istoriškai susiklostęs nusistojęs žmonių bendrumas, atsiradęs teritorijos, kalbos, ekonomikos ir psichologinės sanklodos, pasireiškiančios per kultūros bendrumą, pagrindu.“ [18]. Išsiskleidę po visą pasaulį žydai, neturėdami bendros teritorijos, kalbėdami įvairiomis kalbomis, nesusiję tarpusavyje jokiais ekonomikos ryšiais, tegalėjo griebtis nebent „psichologinio bendrumo“, tačiau netiko nė tas, nes nebuvo grindžiamas *bendra kultūra*. Todėl patogu buvo pulti žydus, juos koneveikiant kaip „šaknų neturinčius“ ar „begenčius“ prisiplakėlius arba net „kenkėjiškus elementus“.

Paskutiniai J. Stalino valdymo metai pasižymėjo itin kruvinais žydus persekiojančiais veiksmais, kaip S. Michoelso nužudymas, „gydytojų byla“, Žydų antifašistinio komiteto vadovų sušaudymas. Po to vyko nuoseklus žydų šalinimas iš vadovaujančių postų, žydų jaunimo stojimų į aukštąsias mokyklas ribojimas ir kiti represiniai veiksmai.

1948 m. lapkritį Maskvoje buvo paleistas SSRS Žydų antifašistinis komitetas, įsteigtas 1942 m. kaip sovietų priemonė rinkti lėšas Raudonajai armijai remti, o 1948-1949 m. suimti visi jo vadovai. 1952 m. Antifašistinio komiteto vadai buvo KGB sušaudyti. Lietuvoje buvo suimtas šio Komiteto narys poetas Hiršas Ošerovičius. Apkaltintas „šnipinėjimu ir informacijos tiekimu užsienio žvalgyboms, taip pat sovietų santvarkos šmeižimu“ poetas buvo nuteistas 10 metų kalėti. Neišvengė tremties ir kitas Lietuvos žydų literatas – poetas Jehošua Lacmanas. Sklido gandai apie rengiamą visų žydų trėmimą į Birobidžano autonominę Sovietų Sąjungos sritį, kur žydai tesudarė 4 procentus visų gyventojų

Sovietų Lietuvoje „kosmopolitų“ persekiojimo politika buvo varoma gan sparčiais tempais. Kaip „gydytojų bylos“ atgarsis buvo imtasi represijų žydų tautybės gydytojų atžvilgiu* . Gyventojų tarpe augo nepasitikėjimas gydytojais žydais. Keli lietuvių poetai paskelbė eilėraščių, smerkiančių „žudikus baltais chalatais“. Žydų šeimose buvo vengiama su vaikais kalbėti jidiš kalba. Pokarį gimusiems vaikams vis dažniau būdavo parenkami ne tradiciniais žydiški, bet rusiški, lietuviški arba tarptautiniai vardai**. Uždarius visas žydiškas kultūros institucijas, žydų rašytojai arba nustodavo rašę arba stengėsi kurti lietuvių kalba (Jokūbas Josadė, Mejeris Jelinas). Pasireiškė tendencija stumti žydus iš vadovaujančių postų, juos pakeičiant „nacionaliniais kadrais“, t.y. lietuviais.

Nepaisant to, Lietuvos situacija kiek skyrėsi nuo bendrojo sovietų teroro prieš žydus. Nemažai žydų dėstytojų, pašalintų iš Maskvos, Leningrado aukštųjų mokyklų, prieglobstį rado Vilniaus,

* Bandyta apkaltinti gydytoją Š. Markovičių nenuodijus 1947 m. ligoninėje mirusį rašytoją P. Cvirką.

** Kiek glumina S. Atamuko patetiškas pasažas : „Lietuvos žydų garbei pažymėtina, kad jie išsaugojo ir atvirai skelbė savo tautybę, nekeitė prisitaikėliškai nei savo tėvavardžių, nei vardų <... > (Op. cit., p. 311), kuriam oponuoti galima įspūdingu gerai žinomų vardų sąrašu arba tęsiant tą patį autoriaus sakinį.

Tartu universitetuose^{***}, nemažai disidentų judėjimo dalyvių, pasibaigus įkalinimo terminui, persikeldavo į Lietuvą, kur įsidarbinau belaukdami leidimo išvykti iš SSRS.

Po Stalino mirties žydų padėtis Sovietų Lietuvoje nepasikeitė, tačiau atgijo ir vietinių žydų viltys išvykti iš SSRS. Pasitelkiant marksistinius teiginius dabar, susikūrus žydų valstybei, siekį išvykti buvo galima motyvuoti atsiradus galimybei pagaliau tapti tauta net marksistine prasme: būtų buvęs pasiektas teritorijos, kalbos bei ekonomikos bendrumas, neaiškiai apibrėžtų „psichologinių savybių“ pagrindu būtų galėjęs susiformuoti „kultūros bendrumas“. Tačiau sovietų valdžia nė nemanė leisti emigruoti nei žydams, nei kitų tautybių piliečiams. Emigracijos teisė kaip buvusi uždrausta, tokia tebeliko.

Vis sunkiau tapdavo kirsti sieną nelegaliai, tad likdavo vienintelė legali galimybė išvykti susituokus su buvusiais Lenkijos piliečiais, kuriems vėl buvo leista repatriuoti 1955-56 m.

Sovietų Sąjunga ne tik varė antižydišką vidaus politiką, bet, nepaisant savo 1947 m. balsavimo JTO už žydų valstybės sukūrimą Artimuosiuose Rytuose, iš karto užėmė neigiamą poziciją jaunos valstybės atžvilgiu. Buvo atgaivintas senas, kiek primirštas sionizmą smerkiantis požiūris, atsiradęs dar XX a. pradžioje, marksizmo-leninizmo-stalinizmo teoretikams įnikus nagrinėti „nacionalinį klausimą“. Kadangi marksizmo pozicija nacionalinio išsivadavimo klausimu buvo vienareikšmiškai teigiama tik tuo atveju, jeigu nacionaliniai sąjūdžiai turėjo antiimperialistinį pobūdį ir tuo buvo progresyvi (prie pastarųjų buvo priskiriami sąjūdžiai Lenkijoje, Graikijoje, Vengrijoje ir kt.), marksizmo vadai besąlygiškai smerkė sionizmą jame išvelgdami nacionalizmo išsigalėjimo ir klasių kovos slopinimo pavojų [19].

Nepaisant to, kad įvairių šalių tautinio išsivadavimo kovos programose sunku būtų aptikti konkrečiai numatomų proletarinių revoliucijų pergalės gairių, V. Leninas, o po jo ir kiti XX a. marksizmo teoretikai savo kritikos objektu kaip buržuazinę ideologiją pasirinko būtent sionizmą. 1921 m. susitikęs su „Poalei Zion“ judėjimo atstovais, V. Leninas pasmerkė sionizmą kaip buržuazinę ideologiją. „Sionistai teigia, kad jų sukurtoje visuomenėje visi žydai bus lygūs ir nebebus išnaudojimo. Jie siekia klasių kovos idėją pakeisti į nacionalinės vienybės idėją. Iš tikrųjų tai tereiškia, kad žydai ruošiasi išnaudoti kitas Palestinoje gyvenančias tautas“ [20].

Tokiu būdu signalas buvo duotas, ir sionizmas buvo bolševikų visiems laikams įtrauktas į „reakcinių buržuazinių, antiproletariškų, antihumaniškų, šoviniščių ir panašių teorijų“ sąrašą. Jau 1940 m., prijungus Lietuvą prie SSRS, žydų mokyklose hebrajų dėstomoji kalba kaip „sionistinė“ buvo pakeista į „proletarinę“ jidiš kalbą. Tos reformuotos mokyklos gyvavo vienerius metus. Po II pasaulinio karo buvo leista turėti po vieną pradžios mokykla su jidiš dėstomąja kalba Vilniuje ir Kaune. Baigę keturias klases žydų vaikai mokslus tęsė rusų arba lietuvių mokyklose. Būti žydų sovietų Lietuvoje tapo neperspektyvu.

Nors po Stalino mirties nebuvo matyti jokių poslinkių plėtojant žydų kultūrą, tačiau, atslūgus represijoms, kiek atsileido kilpa, veržusi tautos kaklą. Žydų jaunimui sumažėjo ribojimų stojant į aukštąsias mokyklas, žinoma ne visur ir ne į bet kokias – pav., į Maskvos universiteto mechanikos matematikos fakultetą arba į Maskvos Tarptautinių ryšių institutą žydai įstoti praktiškai tebebuvo neįmanoma. Kitur neoficialiai galiojo *numerus clausus* – procentinė norma. Panašios selekcijos vykdavo ir Lietuvos aukštosiose mokyklose. Vilniaus universitete į „prestižines“ specialybes (žurnalistika, lituanistika, medicina) sunkiau sekėsi stojant žydams ir tremtinių vaikams. Jiems buvo siūloma rinktis kitas specialybes, kur nebuvo konkurso. Baigę mokslus diplomuoti specialistai žydai turėdavo sunkumų įsidarbinant. Kai kurie likę

^{***} Vilniaus universiteto Istorijos filologijos fakultete sėkmingai darbavosi iš Leningrado universiteto perkeltas kalbininkas Cukermanas, Tartu universiteto Rusų kalbos ir literatūros fakultete leningradiečiui profesoriui J. Lotmanui vadovaujant, susikūrė pasaulinio garso semiotikos mokykla

vadovaujančiuose postuose valdininkai žydai, o jų tarpe buvo ir antinacinio pasipriešinimo dalyvių, narsių partizanų, buvusių kariškių, vengdavo įdarbinti žydus, konfidencialiai jiems prisipažindami, kad bijo būti apkaltintiems proteguojant tautiečius.

Atslūgus teroro bangai, išgyvenimų įbauginti žmonės – tiek lietuviai tiek žydai, nedėjo ypatingų vilčių, kad gyvenimas pagerėsias. Užsienio radijo stočių laidos tebebuvo slopinamos, tebevyko žiaurus tikinčiųjų persekiojimas, už anekdotą galbūt ir nesuimdavo, bet antitarybinė agitacija ir propaganda, numatyta Baudžiamojo kodekso 70 straipsnio, buvo sunkus nusikaltimas, nemažai piliečių nuvaręs į Mordovijos bei Permės lagerius. Tokiomis sąlygomis kiek netikėtai atrodė staigiai, 1956 m. atsiradusi žydų meno saviveikla. Pats saviveiklinio kolektyvo steigimas buvo eilinis reiškinys šalyje, kurioje panašios institucijos buvo kaip tik kultivuojamos, su būtina sąlyga: plėtoti nacionalinės formos ir socialistinio turinio meną. Skelbimas, kviečiantis stoti į mėgėjišką žydų dainų ir šokių ansamblį nustebino bent savo grafika, nes buvo surašytas jidiš kalba. To užteko, kad apie 200 entuziastų pareikštų norą dalyvauti. Pažymėtina, kad daugumą mėgėjų sudarė darbininkų profesijų žmonės, tikri liaudies sūnūs ir dukterys, daugelio jų gimtoji kalba buvusi jidiš, ir jiems, ištroškusiems tos kalbos skambesio, rašto, buvo nesvarbu, kas ir kaip sankcionavo tą meno mylėtojų kolektyvą. Buvo įvairių spėliojimų apie šio ansamblio veiklos pobūdį, net ir šiandien sunku prieiti vieningos nuomonės, ar tai buvo tolerancijos, supratimo apraiška ar ne visai gudrus propagandinis triukas parodant užsieniui, kad Sovietų Sąjungoje tikrai visos tautos yra lygios ir klesti jų nacionalinė kultūra. Juk ir stalininio teroro metais Birobidžane ėjo laikraštis jidiš kalba, o sąjunginė leidykla „Sovietskij pisatel“ išleisdavo po vieną per metus, griežčiausią cenzūrą praėjusią žydų rašytojo knygą, kioskuose puikavosi blankiais viršeliais žurnalas „Sovietiš heimland“, dėl ko net ir šiandien negalime teigti, kad žydų kultūra Sovietų Sąjungoje buvo sunaikinta: „Birobidžaner štern“, „Sovietiš heimland“ ir keliolika knygelių tą paneigs.

Jeigu mėgėjų meniniai kolektyvai – dainų ir šokių ansamblis, vėliau liaudies dramos teatras veikė netrukdomi kultūros sergėtojų saugumiečių, CK propagandos skyriaus ir kitų ideologinių kuratorių, žydų menininkui profesionalui, plėtojant nacionalinį meną reikėjo didvyriško ryžto. Todėl tikra kovotoja už žydų kultūros prisikėlimą laikytina dainininkė Nechama Lifšicaite, kuri 1958 m. į sąjunginį estrados atlikėjų konkursą atvyko su žydų dainų programa. Laiko ženklų laikytinas faktas, kad konkurse Nechama laimėjo pirmąją vietą. Tačiau tebeveikė sovietinė „botago ir pyrago“ taktika: dainininkės sėkmė tapo patogiu pretekstu demonstruojant užsienio visuomenei žydų kultūrinį ir visokeriopą gerbūvį. Kijeve Nechamai Lifšicaitei leido dainuoti tik vieną kartą, kito nebuvo – pernelyg audringa buvo publikos reakcija į *Lopšinę Babij Jar aukoms* 1959 m., kai E. Jevtušenko dar nebuvo sukūręs savo programinio eilėraščio*.

Šiuolaikinė žiniasklaida kartais pateikia gan mitologizuotą 7-jo dešimtmečio Lietuvos žydų kultūrinio gyvenimo viziją. Čia tyrinėtojai būtina išanalizuoti LŽB laikraštyje „Lietuvos Jeruzalė“ šiai temai skirtus straipsnius, mėgėjiškų meno kolektyvų veiklos aprašymus, kur jidiš ar hebrajų kalbos mokymasis minimas kaip viena veiklos rūšių, tuo tarpu užsiėmimai vykdavo beveik nelegaliai, o visa meno mylėtojų veikla buvo akylai stebima saugumo. „Botago ir pyrago“ taktika buvo nuosekliai taikoma kontroliuojant šią sritį. Antai, pristatydamą mėgėjų kolektyvą kaip tautinės kultūros puoselėtoją, vadovybė jam neleisdavo vykti gastrolių į užsienį. Susiformavo tarsi vienas didelis „neišvažiuojamasis“ juridinis asmuo.

Septintajame dešimtmetyje, ypač po 1957 m. įvykusio Tarptautinio Maskvos jaunimo festivalio, kur tam tikras kontingentas buvo pastebėtas kontaktuojant su dalyviais iš Izraelio, antisemitinė sovietų politika stiprėja. 1961 m. vasarą Maskvoje grupei nuteistų kalėti už valiutines

* Eilėraštis „Babij Jar“ sukurtas 1961 m.[21].

operacijas nuosprendis buvo sugriežtintas po teismo. Toks precedento neturėjęs Baudžiamojo kodekso pažeidimas įrodė visai šaliai beribį ir nenusipėjimą valdžios savivalę. Lietuvoje neatsilikant nuo bendro „centro“ mėgdžiojimo buvo taip pat „kovos su ekonominiais nusikaltimais“ rėmuose surengtas „valiutininkų procesas“. 1961 m. rugsėjo 11 d. buvo pradėta grupės įtariamų valiutinių operacijų taisyklių pažeidimais asmenų procesas. Teismas vyko 1962 m. sausio 30- vasario 10 d. Nuosprendis paskelbtas 1962 m. kovo 23 d. Keturi teisiamieji buvo nuteisti sušaudyti [22]. Įsakas „Dėl valstybinio ir visuomeninio turto grobstymo itin plačiu mastu“ buvo paskelbtas 1962 m. rugpjūčio 1 d., kai nuteistieji – žydų tautybės asmenys jau buvo sušaudyti. Tokie režimo veiksmai dar sustiprino nevilties ir pesimizmo nuotaikas Lietuvos žydų tarpe. Pasitaikydavo atvejų, kai bijodami būti apkaltintiems ekonominiais nusikaltimais žmonės išmesdavo juvelyrinius dirbinius, šeimos relikvijas. Norą išvykti iš Sovietų šalies reikėjo pamiršti arba paslėpti labai giliai. Tačiau nemažai žydų tam žingsniui ryžosi Kiekvienais metais Lietuvoje Vidaus reikalų ministerija gaudavo nuo 200 iki 400 prašymų išvykti į Izraelį. Beveik du trečdaliai jų būdavo patenkinami. Gavę neigiamus atsakymus patekdavo į visiškai kitokią nei buvo anksčiau gyventojų kategoriją. Būti „otkazniku“ (nuo rusiško žodžio *отказать* – atmesti) reiškė netekti darbo, kęsti nepriteklus, vengti pažįstamų, draugų. Net ir suteikus galimybę repatrijuoti, tokiems žmonėms teko išgyventi daug pažeminimų ir patyčių. Repatriantai turėjo raštiškai atsisakyti sovietinės pilietybės, karo dalyviai privalėjo atiduoti valstybės apdovanojimus – ordinus ir medalius. Komunistai buvo pašalinami iš partijos Iš bibliotekų buvo išimamos išvykusių literatų knygos. Nepaisant to, pasiryžusių išvykti skaičius nuolat augo. Didžiausias rodiklis siekia 1966 metus, kai buvo paduotas 1251 prašymas, kurių 584 buvo patenkinti. Negavusiems leidimus liko galimybė bandyti dar ir dar kartą, kreiptis į respublikines, po to į sąjungines instancijas. Viena šeima į aukščiausias instancijas kreipėsi 149 kartus, kol pagaliau gavo leidimą išvykti [23]. Organizuotų kolektyvinių akcijų tuo metu nepastebime. Nusprendę repatrijuotis žydai vengdavo viešumo, kartais nepranešdami apie ketinimus išvykti artimiesiems draugams.. Motyvuodami apsisprendimą išvykti, beveik visi nurodydavo išskirtų šeimų susijungimą. Niekam nekildavo noro susijungti Sovietų žemėje. (Parengiant numatomą tyrimą, svarbu išnagrinėti tokį neatsitiktinį reiškinį, kaip žydų nedalyvavimą Lietuvoje vykusiame disidentinėje veikloje, atsekant to fenomeno priežastis, kelis jų aspektus).

Kad ir sunkiai, lėtai žydai iš Sovietų Lietuvos išvykdavo, nepaisant nuolat varomos spaudoje antisionistinės propagandos. Ilgainiui žmonės tiesiog pamiršo žodžio „sionizmas“ prasmę – tiek apie šį kadaise legalų sąjūdį buvo prirašyta tikrovės neatitinkančių dalykų. Tyrinėtojai būtų tikslinga apžvelgti publikacijų spaudoje dinamiką. Kaip pavyzdį galime pateikti kai kurių *de viso* peržvelgtų laikraščių duomenų. („Tiesoje“ tokio pobūdžio rašiniai pasirodydavo kartą per ketvirtį, „Sovietskaja Litva „ dažniau, „Vakarinėse naujienose“ kartą per pusmetį). Galima priėti išvados, kad antisemitinė (antisionistinė) propaganda įsiliejo į palyginus ramią vagą, gal kiek pakeitus ar pajvairinus savo priemones. Čia verta prabilti apie kitokio pobūdžio metodus žmonių sąmonei paveikti. Labai paplitę buvo skelbiami spaudoje išvykusiųjų ir nusivylusiųjų laišakai, jų neigiami įspūdžiai, demaskuojantys „kapitalistinių rojų“. Tokių laiškų autoriai galėjo iš tikrųjų nusivilti, nepritapę prie jiems netikėtos nelauktos realybės. Laiškai buvo skelbiami „Vakarinėse naujienose“, kartais „Sovetskaja Litva“ arba „Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“. Daugiausia tai būdavo nusiskundimai valdžios ar aplinkinių abejingumu, nemokamo būsto nesuteikimu, skeptišku požiūriu į atvykusiųjų profesinę kvalifikaciją, kalbos barjeru (!) ir kt. Repatriantų tarpe pasitaikydavo ir užverbuotų, atsiustų tam tikroms užduotims atlikti. KGB tokių agentų paruošimui skyrė specialų dėmesį. Buvo ruošiamos detalios rekomendacijos informatoriams bei agentams rengti, kur ypatingas dėmesys buvo skiriamas psichologiniams poveikio veiksniams. Kaip pavyzdį galima pateikti slaptam naudojimui išleistą veikalą „*Etniškai susietų su SSRS užsienio žydų verbavimo parengimo ypatumai*“ [24], kurio skyrelis „*Operatyviam darbui svarbūs nacionalinio žydų būdo bruožai*“, tiek pavadinimu, tiek ir turiniu kertasi su marksizmo teiginiu apie „psichologinę sanklodą grindžiamo kultūros bendrumo“ nebuvimą: „Žydų nacionalinis charakteris formavosi specifinėmis socialinėmis istorinėmis

sąlygomis. <...> Žydai save laiko Dievo išrinktą tautą. Šios idėjos pasekmė - ypatingų intelektualinių žydų gabumų ir jų pranašumo prieš kitas tautas mitas. Žydų tikėjimas jų vadinamaisiais „išskirtiniais gabumais“ išugdė tokius žydų nacionalinio charakterio bruožus, kaip garbės troškimas, išdidumas, savignyra, per aukštas savęs vertinimas. Pagal šią rekomendaciją, verbuojant žydus agentūriniam darbui, reikia sumaniai manipuliuoti taip pat kitais svarbiais nacionalinio charakterio bruožais, prie kurių priskiriamas kad ir „būdingas žydams susitelkimas apie bendrus Toros simbolius, senąją žydų istoriją, Izraelio valstybę ir kt.“ Tokį etninį solidarumą KGB pataria naudoti užmezgant kontaktus [25], tačiau įspėja ir dėl kitų žydams būdingų bendrų bruožų, kaip „dvilypumas, polinkis veidmainiauti arba ketinimas pergudrauti verbuotojus, įterpiančią sovietų specialiąsias tarnybas savo agentus. [26].

Nemažai buvo publikuojama kritikuojančių sionizmą ir Izraelį brošiūrų ir knygų. Visi šie leidiniai yra propagandinio pobūdžio ir kaip šaltiniai jais remtis nepatariama, tačiau jie naudingi susikuriant nuomonę apie patį laikmetį.

1967 m. įvykęs Šešių dienų karas, kurį Izraelis laimėjo, Sovietų Sąjungai reiškė tiek jos politikos Artimuosiuose Rytuose, tiek jos karinės technikos, kuria ji buvo apginklavusi arabų šalis, pralaimėjimą.

. Iškart po išsilypsnojusio konflikto sovietų propagandą ėmėsi įnirtingos antiizraeliškos kampanijos. Visoje Sovietų Sąjungoje vyko mitingai, kurių dalyviai „ryžtingai“ arba „rūsčiai“ smerkė „Izraelio kariauną“, „sionistinius agresorius“, pasikėsinusius į „laisvę mylinčių arabų šalių teritorijas“. Lietuvoje mitingai kasdien buvo rengiami gamyklose, mokymo ir mokslo įstaigose, ministerijose ir kt. Kaip buvo įprasta, kalbėtojai būdavo skiriami, tekstai parengti ir suderinti. Kaip pavyzdį galima pateikti mitingų suvestinę, išspausdintą dienraštyje „Vakarinės naujienos“ 1967 m. birželio 13 d.:

Darbo žmonės rūsčiau smerkia Izraelio agresiją prieš laisvę mylinčias arabų šalis ir reikalauja nedelsiant nutraukti imperialistų provokacijas prieš taiką ir ramybę Artimuosiuose Rytuose. Protesto rezoliucijose vieningai pritariama Socialistinių šalių komunistų ir darbininkų partijų Centro Komitetų ir vyriausybių notai dėl diplomatinių santykių nutraukimo su Izraeliu“.

Buvo stengtasi į mitingus sukviesti kuo daugiau žydų, juos verčiant pasisakyti. Laikraščiai kasdien spausdino mitingų apžvalgas, citavo atskirų kalbėtojų pasisakymus. Ypač buvo skatinami kalbėti autoritetingi, vadovaujantį darbą dirbę žydai – Universiteto dėstytojai, darbo kolektyvų vadovai. Inteligentai, išsilavinę, liberalių pažiūrų, anaipol neprijaučiantys sovietų valdžiai nei jos politikai, nesigėdydami prisipažindavo, kad vengiant mitingo pasiimdavo nedarbingumo lapelį, tokį savo elgesį laikydami vos ne didvyrišku. Kai kurie ciniškai sutikdavo pasisakyti. Autorei nežinomi atvejai, kai kažkas atvirai atsisakydavo kalbėti, tačiau galima manyti, kad tokių atvejų buvo. Mitingai atskleidė bendrą sutrikusių, įbaugintų, užguitų gyventojų žydų būseną.

Po Šešių dienų karo Sovietų Sąjungai nutraukus su Izraeliu diplomatinius santykius, išvykti iš šalies tapo dar sunkiau. Kontaktai vyko per užsienio šalių – Olandijos, Danijos bei Suomijos ambasadas. Kova už teisę išvykti iš Sovietų Sąjungos įgavo naujų formų. Anksčiau veikę pavieniui, žydai pradėjo siekti užsibrėžto tikslo sutelkę pastangas.. Rinko parašus po peticijomis vadovybei, rengė protesto akcijas, prisijungdavo prie Maskvos disidentų. Tačiau ir čia žmonės veikė apdairiai, slėpdami savo ketinimus išvykti nuo pažiūstamų, o pirmųjų bado akcijų dalyviai kartais veidavo arba artimiesiems nepritariant, arba bijodami jiems pakenkti. Štai kaip vieną iš panašių žygių aprašo 1970 m. vykusios bado akcijos dalyvė kaunietė mokytoja Šeina Sachar:

„Mes tęsiame savo veiksmus, kad leistų emigruoti. Nepavykus gauti Lenkijos pilietybę, teko imtis kitų priemonių. Bandome papirkti kai kuriuos valdininkus, tačiau tik praradome pinigus. Slinko metai po metų. <...>“ [27]

„<...> 1970 m. Aš pasiėmiau kelių dienų nedarbingumo lapelį ir susiruošiu į Maskvą. Įsidedu į lagaminą šiltesnių drabužių, vaistų. Visko gali būti. Aš meluoju savo šeimai: „Važiuosiu į Vilnių pas draugę“. Geležinkelio stotyje susitinku su dviem kitomis moterimis. Mes vykstame kovoti drauge. Vežamės norinčių išvykti sąrašą. Aš nebijau dėti savo parašą ir visų šeimos narių vardus. Kiekvienas privalo išdėstyti savo priežastis, dėl kurių paliksiąs Rusiją. Rašau tiesą: „Noriu gyventi su savo tauta savo tėvynėje“. Man nebaisu.“ [28]

„<...> Du mūsų grupės vadovai laiko rankose peticiją. Mes pasirašome. Niekas neateina jos paimti. Mes pasiruošę bado streikui.

Mes, 180 asmenų grupė, daugiausia jaunimas, sėdime priimamajame ant grindų. Tyliai kalbamės. Kažkokie žmonės ateina ir išeina, niekas nekreipia į mus dėmesio.

<...> Praėjus penkioms valandoms, pasirodo du rusų karininkai. Jie kalba apie mūsų pareigą Rusijai ir siūlo apleisti pastatą. Mes atsisakome. Mes reikalaujame, kad ateitų Vidaus reikalų ministras.

<...> Kovo 8-ji, Purimo išvakarėse. Jau temsta,. Staiga pasirodo vyriškis. Jis laiko rankoje knygą. Sustojęs prie lango kreipiasi į mus rusiškai. Sveikina mus Purim proga. Mes drauge atsakome: „Amen“. Man juokinga. Per Purimo šventę visi turi dėkoti Dievui, o ne sakyti: „Amen“. Tas mane išgąsdina. <...> Nors yra Purim, vyriškis ima skaityti iš Pesacho Agados.

<...> Po valandos į koridorių įžengia kariškiai, jų daug. Man kyla jausmas, lyg būčiau vėl nacių okupacijoje. Ginkluoti kareiviai rikiuojasi palei sieną, nustumdami mus prie priešingos sienos. Vienas karininkas prisistato kaip Vidaus reikalų ministerijos atstovas, kitas kaip Maskvos miesto viršininkas. Trečias atstovauja milicijos valdybai. Miesto galva ragina mus apleisti pastatą, kitaip turėsime nemalonumų. Jie duoda mums penkias minutes svarstymams. Praėjus trims minutėms, mes išeiname. Gatvėje šalia Kremliaus mus pasitinka džiūgaujanti Maskvos žydų minia. Mes susijaudinę. Skubame į paštą, iš kur nukreipiame telegramą L. Brežnevui.

Kitą dieną iš ryto mes susitinkame Vidaus reikalų ministerijoje. Matome šešis autobusus, kelis lengvuosius automobilius, daug ginkluotų kareivių. Jaučiuosi kaip 1942 m. <..> . [29]

Dalis Vilniaus žydų meninio kolektyvo narių ėmė savo veiklą Profsąjungų rūmų scenoje vertinti kaip valdžiai patogų įrankį, parodant pasaulio visuomenei, jog Sovietų Sąjungoje žydai nepatiria jokios priespaudos ir neturi kliūčių plėtojant savo kultūrą. Kolektyvas iširo, jo nariai stengėsi išvykti. Tiriant šį reiškinį neužtenka jį motyvuoti vien politiniu „praregėjimu“. Galima kalbėti ir apie iškilusią savęs identifikavimo problemą. Anot filosofo Emanuelio Levino, „poreikis integruotis žydiškumo pagrindu reiškia būti tą pagrindą praradus. Tačiau tuo pačiu ir jį vertinant, kitaip ar būtume tą klausimą kėlę“ [30]. Pažymėtina, kad pirmieji disidentai žydai buvo jauni žmonės, daugelis jų nebuvo augę žydų tradicijų įtakojami, jų protestas buvo nukreiptas prieš moralinį ciniškos valdžios smurtą.

1973 m. rugsėjo 23 d. grupė žydų jaunimo surengė Paneriuose mitingą Vilniaus geto aukoms atminti. Mitingo dalyviai padėjo gėlių prie paminklo genocido aukoms. Grupė buvo suimta milicijos „už viešos tvarkos pažeidimą“, visiems buvo skirtas 15 parų areštas.

Ribojant žydų emigraciją buvo imtasi ne tik politinių, bet ir ekonominių sankcijų. Taip 1972 m. išvykstantiems iš SSRS buvo įvestas mokestis už įgytą SSRS išsimokslinimą. Diplomuoti specialistai privalėjo „kompensuoti valstybei“ išlaidas jų studijoms. Mokestis siekė 6 000 –

8 000 rublių, kartais itin „prestižinio“ diplomo turėtojas privalėjo išsipirkti su 12 000 rublių mokesčiu. Priemonė nebuvo itin efektinga, nes tarp norėjusių išvykti iš SSRS daugumą sudarė žmonės be aukštojo išsilavinimo. Be to, JAV senatas iškart į tokią savivalę reagavo, priimdamas vadinamąją Džeksono ir Veniko pataisą, pagal kurią palankus prekybos statusas nebuvo suteikiamas emigraciją ribojančioms šalims. Sovietų Sąjunga, siekusi prekybos lengvatų mokestį už aukštosios mokyklos diplomą 1974 m. atšaukė.

Gulago erai pasibaigus, žmonės pradėjo drąsiau kreiptis į vadovaujančius šalies organus, kartais, tiesa, nevengdami pabrėžti net savo lojalumą režimui ir apeliuodami į SSRS konstitucijos skelbiamas teises. Kadangi pagrindinis peticijų ir kreipimūsi argumentas buvo šeimų susijungimas istorinėje žydų tėvynėje, sovietinė propaganda sustiprino „auklėjamąjį“ antisionistinį darbą. XX a. aštuntuoju dešimtmečiu pasirodė šimtai leidinių sionizmui demaskuoti. Tyrinėtojai patartina tuos leidinius (kai kurie jų įtraukti į antišaltinių“ sąrašą) klasifikuoti pagal kelis požymius. Vieni jų yra menko turinio, deklaratyvūs, kategoriški, jokio mokslinio pagrindo neturintys, kiti remiasi kai kuriais šaltiniais, be abejo marksizmo klasikų veikalais. Atskirą kategoriją sudaro sionizmo doktrinos ir Biblijos kaip žydų istorijos šaltinio diskreditavimas.

Panašaus pobūdžio buvo Lietuvos spaudoje skelbiami straipsniai ir pasisakymai. Kelios ištraukos iš aštuntojo dešimtmečio lietuvių spaudos publikacijų.

S. Atamukas. „*Prieš antitarybinę sionizmo kampaniją*“.

„Gerbiu bolševikus, partijos veikėjus, kurie kartu su Leninu kovojo už visų Rusijos tautų socialinę ir nacionalinę laisvę, kurie į Tarybų Sąjungą žiūrėjo ne kaip į laikiną buveinę, o kaip į savo gimtąją žemę, kaip į savo Tėvynę. Visuomet žiūrėjau į sionizmą kaip į reakcingą žydų buržuazijos ideologiją, siekusią nacionalizmo pagrindu sujungti žydų darbo žmones su išnaudotojais“. (Tiesa“. 1970 kovo 12 d.)

J. Komodaitė. „*Čia esame gimę, čia mūsų Tėvynė*“..

„Sionizmas – tai reakcinė, šovinistinė žydų buržuazijos politinė srovė, išreiškianti Izraelio ir kitų šalių žydų kapitalistų klasinius interesus. Tarybų Sąjunga – galingiausia socialistinė valstybė“. (Tiesa. 1970 m. kovo 12 d.).

Mokyklų direktorių žydų kreipimasis „*Mokytojai sako: „mums ne pakeliui*“. . Tiesa. 1970 m. kovo 21 d.

Revoliucinio judėjimo veteranai (lietuviai ir žydai) .*Sionistams nepavyks išardyti mūsų draugystę*. Sovietskaja Litva. 1970 m. kovo 22 d.

Roza Šneiderytė. Kauno vakarinio marksizmo leninizmo universiteto direktorė. *Laimė gyventi Tėvynėje, kurioje statomas komunizmas*“. Tiesa. 1970 m. kovo 26 d.

Galima teigti, jog buvo vykdomas nurodymas beveik kasdien dėti į dienraščius sionizmą diskredituojančius straipsnius, rodant, kad dėmesys šiai opiai temai nemažėja.

1970 m. kovo 6 dieną „Tiesa“ perspausdino keliolikos žymių kultūros ir meno veikėjų spaudos konferencijos „Atkirtis provokatoriams“ medžiagą. Pasibaisėję skaitytojai pamatė publikos

numylėtinių A. Raikino, E. Bystrickajos ir kitų pavardes. Tarp dalyvių buvo ir Sovietų Sąjungos dukart didvyrio generolo D. A. Dragunskio, taip pat žymaus teisininko profesoriaus, teisės daktaro S. L. Zivsoparašai. Pastarieji du buvo nuoseklūs antisionistai, neigiamai nusiteikę Izraelio atžvilgiu politiniai veikėjai. Generolas D. Dragunskis dažnai atstovavo Sovietų Sąjungai užsienyje. Jo parašas mirgėjo po Izraelį smerkiančiais straipsniais ir pareiškimais. Todėl jokandidatūra geriausiai tiko kokiai nors specialiai antisionistinei organizacijai vadovauti.

Tokia organizacija pavadinimu *Antisionistinis tarybinės visuomenės komitetas* buvo sukurta 1983 m. kovo 29 d. Kad ir pučiant politikoje naujiems vėjams, likus keliems metams iki M. Gorbačiovo pertvarkos, SSKP CK propagandos skyriaus ir SSRS KGB iniciatyva buvo sukurta institucija, kokia nebūtų nieko nustebinus galbūt 30 metų prieš tai, tačiau devintajame XX a. dešimtmetyje, kai atrodė, jog visi ženklai šioje temoje buvo sudėti, tas negyvagimis ėmė įnirtingai spardyti. Lietuvai Antisionistiniame komitete atstovavo filosofijos daktaras, buvęs ilgametis „Tiesos“ laikraščio redaktorius, Genrikas Zimanas, minėtu laikotarpiu redagavęs žurnalą „Komunistas“, dar keli žymūs ano meto partiečiai ir politiniai veikėjai.

Naujos organizacijos veikla nedaug skyrėsi nuo anksčiau varytos antisemitinės (prisidengiant sionizmo demaskavimu) propagandos. Kaip ir visada, svarbiausias dėmesys buvo nukreiptas į emigracijos problemą. LSSR administracija priešinosi žydų išvykimui, nes emigruoti galėjo reikalauti taip pat kitų tautybių gyventojai. Emigracija iš SSRS apskritai turėjo neigiamą politinį atspalvį, diskredituodama socializmo ekonomikos „pranašumus“, todėl svarbiausias propagandos tikslas buvo įrodyti emigracijos beprasmybę ekonominiu atžvilgiu. Sovietų teisininkų asociacija 1979 m. išleido „Baltąją knygą“ – liudijimų, faktų, dokumentų rinkinį, diskredituojantį disidentų sąjungą Sovietų Sąjungoje, tuo pačiu ir siekimą emigruoti. „Antisovietinė propaganda ignoruoja tą faktą, kad SSRS objektyviai nėra socialinio pagrindo emigruoti.“ – skelbiama rinkinyje [31].

Antisionistinis komitetas gyvavo neilgai. Iš esmės jis buvo pasmerktas nusibaigti tik užgimęs. Generolas D. Dragunskis, daugelį metų teigęs, jog Sovietų Sąjungoje antisemitizmo nėra, į gyvenimo pabaigą vis dėlto pripažino, kad antisemitizmas egzistuoja ir reikalavo užkirsti jam kelią, tiesą, nepamiršdamas, kad būtina demaskuoti sionizmą. Lietuvoje Antisionistinis komitetas ypatingo pritarimo neturėjo. Keli jo entuziastai, pasisakę spaudoje ar mitinge, ilgainiui apie savo dalyvavimą šioje veikloje lyg ir primiršo. 1985 m. mirė šio komiteto vadas G. Zimanas. Kiti nariai nustojo veikę. Kai kurie jų praėjus keliems metams išėjo Anapilyn. Kiti, nemanydami, kad buvusi veiklą juos kažkam įpareigoja, ar ją primiršę, sulaukę emigracijos laisvės, išvyko į jų kadaise koneveiktą, juodintą Izraelį, kas vertinant tokį elgesį tyrinėtojiui sukelia problemą: ar tai buvo klaidingi žmonių įsitikinimai, ar egzistencinė pasirinkimo laisvė, ar šiaip psichologinis kazusas.

6. Numatoma tyrimo apimtis.

Apie 2,5 a.l.

6. Šaltinių charakteristika

Lietuvos archyvuose šiai temai skirtų šaltinių nėra daug. LYA archyvo fondai K-1, ap. 58, kt. leidžia susipažinti su anų metų žmogaus persekiojimo bei moralinio žlugdymo priemonėmis. daug informacijos aptinkama 6-9 dešimtmečių tiek SSRS, tiek Lietuvos SSR spaudoje, į mitingus suvartų žmonių aiškiai bendros tendencijos šabloniniuose kalbose.

Rekomenduojamos literatūros sąrašas nusako marksizmo klasikų sionizmo ir „žydų klausimo“ aiškinimą. Kaip marksizmo teorijų atsvarą pateikiami Vakarų teoretikų ir filosofų, šiuolaikinių autorių darbai.

Atskirą šaltinių grupę sudarytų agitacinio propagandinio tipo leidiniai neva demaskuojantys sionizmo idėją, išjuokiantys ir šmeižiantys istorinę žydų atmintį (primityvus „išrinktosios tautos“ sąvokos aiškinimas, žydų išėjimo iš Egipto vergovės, 40 metų klajonių dykumoje traktavimas ir kt.). Tokios brošiūros, tarp kurių itin populiaru buvo kelis kartus leista SSKP CK užsienio skyriaus vadovo J. Ivanovo „Atsargiai – sionizmas“, buvo gausiai leidžiamos tiek centrinių, tiek ir respublikinių leidyklų. Lietuvoje populiariam leidinukui antrino žurnalo „Komunistas“ vyriausiasis redaktorius, vėliau vadovavęs Lietuvos antisisionistiniam komitetui G. Zimanas

7. Literatūra

1. Большая Советская энциклопедия. Т. 30 Третье издание. Москва. Издательство «Советская энциклопедия». 1978.
2. Tarybų Lietuvos enciklopedija. T.1. Vyriausioji enciklopedijų redakcija. Vilnius, 1985.
3. Linas Tatarunas. Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. 2004. Cit. pagal: www.genocid.lt/Leidyba/11/linas.htm
4. Eglė Bendikaitė. *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, Vilnius. Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.
5. *Sionizmas – imperializmo ginklas*, Vilnius, 1971; P. A k s a m i t a s, P. F r e i d - h e i m a s, *Judaizmas ir sionizmas*, Vilnius, 1974; G. Z i m a n a s, *Sionizmas: ideologija ir praktika*, Vilnius, 1980; G. Z i m a n a s, *Iliuzijos ir tikrovė*, Vilnius, 1984.
6. Dov Levin. Trumpa žydų istorija Lietuvoje. Iš hebrajų k. išvertė Jonas Morkus. Vilnius. 2000; *Lietuvos žydai 1918-1940. Vilnius. 2000.* ; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002; M. Šubas., *Sionistų sąjūdis Lietuvoje, Mokslas ir Lietuva*, 1992, Nr. 4, p. 115-125;
7. Solomonas Atamukas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius. Alma litterra, 2007, p. 327-350.
8. Захария Чесно. Все реки впадают в Иордан. Иерусалим. 2007.
9. Ахиезер. Эмиграция как индикатор состояния российского общества. *Свободная мысль*. 1995, 7.С. 70-78.
10. Уголовный кодекс РСФСР. С изменениями на 1 июля 1938 г. М. Юридическое издательство Наркомюст СССР, 1938. С 27 – 32.
11. Irina Guzenberg. *Statistika iš archyvo. Žydų muziejus*. Almanachas. 2005..
12. Viza į gyvenimą (duomenys)
13. Karl Jager Pranešimas Reicho kanceliarijai apie Lietuvoje įvykdytas žydų egzekucijas .Siųsta 1941 m. gruodžio 1 d. Penkiuose egzemplioriuose. Vienas originalas saugomas Maskvos Istoriniame archyve.
14. Виктор Земсков.. *Репатриация перемещенных советских граждан*. Сб.: *Война и общество, 1941-1945, книга вторая*. - М.: Наука, 2004.
15. Vitalija Stravinskienė. *Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947-1959 m.* Lituania. 2006.Т. 66. Nr.2. P. 20-33. Lietuvos Mokslų akademijos leidykla. 2006.
16. Agnė Fabijonavičiūtė. *Lietuvos gyventojų pabėgimai ir mėginimai ištrūkti iš SSRS.* Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Cit. pagal: <http://www.genocid.lt/Leidyba/10/agne.htm>
17. S. Atamukas. Op. cit., p.305
18. И .Сталин. Марксизм и национальный вопрос. Сочинения в 16 томах. Т.2, с. 290-300.
19. Мобилизация реакционных сил и наши задачи. 1903. Проект резолюции о месте Бунда в РСДРП 1903, критические заметки по национальному вопросу 1913.
20. В. Ленин. Собрание сочинений. Под редакцией Н. Бухарина Cit.pagal:<http://www.ijc.ru/istoki13.html>
21. Евгений Евтушенко. Бабий Яр. «Литературная газета», сентябрь 1961г.

22. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 47338/3 . T. X.
23. Берл Плавин. Хроника одного класса. Кирон. 1997 (Berelis Plavinas. Vienos klasės kronika). P. 354.
24. Особенности вербовочной разработки зарубежных евреев, этнически связанных с СССР. Методическая разработка. М. КИ КГБ СССР.1986. С. 30.
25. Ten pat. P. 31.
26. Ten pat. P. 46.
27. Sheina Sachar-Gertner. The Trees Stood Still.. Framingham. 1983. P. 65
28. Ten pat. P. 67.
29. Ten pat. P. 68
30. Levinas E. Difficile liberté: Paris: Albin Michel: 1988; p: 78
31. Белая книга: свидетельства, факты, документы. Ассоциация советских юристов. Москва, «Юридическая литература». 1979 .